

Zasady latynizacji języka bengalskiego

Język bengalski (*bangla*), główny język urzędowy Bangladeszu, a także język urzędowy indyjskich stanów Bengal Zachodni i Tripura, należy do języków indoaryjskich (grupa indoirańska, rodzina indoeuropejska). Posługuje się nim obecnie ok. 240 milionów ludzi. Wśród języków nowoindoaryjskich współtworzy wraz z językiem asamskim, orija i wschodnimi dialektami hindi zespół „wschodni”^{*}. Jako odrębny język rozwijał się od X w. W sferze bengalskiej fonetyki do głównych innowacji rozwojowych zalicza się redukcję dwójki pierwotnych szczelinowych *ś*, *ṣ* i syczącej *s* do jedynie *sz*, zanik opozycji samogłosek krótkich i długich, rozwój rzędu samogłosek nosowych, przejście *w* w *b* oraz specyficzne, asymilacyjne uproszczenia zbitek spółgłoskowych. W formie używanej przez elity bengalski zawiera wielką liczbę bezpośrednich zapożyczeń z sanskrytu; od ok. XV w. funkcjonował jako język literacki (*szadhu bhasza*). Obecnie podstawę bengalskiej normy językowej stanowi język potoczny (*ćolit bhasza*), niedopuszczający na początku wyrazu sanskryckich zbitok spółgłoskowych; jego najbardziej charakterystyczną cechą jest harmonia samogłoskowa.

Pismo bengalskie (*bangla lipi*) to sylabariusz typowy dla pism indyjskich wywodzących się z pisma *brahmi*, zaświadczonego po raz pierwszy w III w. p.n.e. w północnych Indiach. Wchodzący w jego skład zbiór grafemów uporządkowano zgodnie z regułami obowiązującymi w pismach stosowanych dla zapisu staroindoaryjskiego *sanskrytu*. Pisownia zachowuje archaiczne z punktu widzenia bengalskiej fonologii rozróżnienie krótkich i długich samogłosek *a-ā*, *i-ī*, *u-ū*, sonanty zgłoskotwórcze *ṛ*, *ṝ*, *ḷ* oraz szereg spółgłosek szczelinowych *ś*, *ṣ* i syczącą *s*. Potrzeby fonetyki współczesnego języka bengalskiego uwzględniają nowe grafemy, dla eufonicznego (ześlizgowego) *y* i retrofleksyjnych *r* i *rh*. Standaryzację pisma przyspieszył w XIX w. rozwój druku i upowszechnienie czytelnictwa. Nadal jednak w skład pisma wchodzi duża liczba tzw. ligatur – odrębnych, złożonych grafemów oddających zbitki spółgłoskowe obecne w zapożyczeniach, głównie z sanskrytu, a także z arabskiego, perskiego i (rzadziej) języków zachodnich.

W bengalskim piśmie sylabicznym samogłoski posiadają osobne znaki jedynie na początku wyrazów lub po samogłosce; grafemy spółgłoskowe przedstawiają sylaby złożone z danej spółgłoski (lub grupy spółgłosek) i domyślnej samogłoski *a*. Przedstawieniu innych samogłosek służą odpowiednie znaki diakrytyczne dodawane do bazowego grafemu sylabicznego (przed, pod, nad lub po nim). Pismo oddaje tradycyjnie jedynie dwa dyftongi, *ai* i *au*. Dla pozostałych czternastu brak odrębnych grafemów.

Transliteracja języka bengalskiego bazuje na standardzie ISO 15919 (2001), ustalonym dla języków posługujących się pismem *dewanagari* lub pokrewnymi. W standardzie tym brak odrębnych oznaczeń dla tych dźwięków współczesnego języka bengalskiego, dla których pismo nie posiada grafemów – to jest dla samogłosek *æ*, *ẽ* i inwentarza dyftongów.

Spolszczając nazwy bengalskie, nie oddaje się różnic pomiędzy samogłoskami krótkimi i długimi. Domyślne *a* transkrybuje się, zgodnie z przybliżoną wymową, jako *o*. Dyftongom *ai*, *au* odpowiadają *oj*, *ou*. Nieposiadającej własnego grafemu samogłosce *æ* odpowiada w trb. *e*. Stosowany w niektórych zapożyczeniach grafem sonantu zgłoskotwórczego *ṛ* zapisuje się w transkrypcji jako *ry*.

Cecha przydechowości spółgłosek nie ulega w bengalskim osłabieniu; w transkrypcji oddaje się ją przez dodanie *h* do spółgłosek. W spółgłoskach *kh*, *ćh*, *ṭh*, *th*, *ph* przydech jest bezdźwięczny, w spółgłoskach *gh*, *jh*, *ḍh*, *dh*, *bh*, *rh* – zawsze dźwięczny. Szereg bengalskich spółgłosek retrofleksyjnych *ṭ*, *ṭh*, *ḍ*, *ḍh*, *ṇ* oddaje się przez przedniojęzykowo-zębowe *t*, *th*, *d*, *dh*, *n*. Retrofleksyjne *r*, *ṛh* – jako *r*, *rh*. Obecne w piśmie *ś*, *ṣ*, *s* oddaje się przez *sz*. Ze względu na zbieżność wymowy syngaleskie spółgłoski palatalne *c*, *ch*, *j*, *jh*, *ñ* oddaje się – w każdej pozycji w wyrazie – przez ich polskie odpowiedniki *ć*, *ćh*, *dź*, *dźh*, *ń*: *c* jako *ć*, *ch* jako *ćh*, *j* jako *dź*, *jh* jako *dźh*, *ñ* jako *ń*. Zbitki spółgłoskowe występujące w zapożyczeniach z sanskrytu ulegają znacznym uproszczeniom i są transkrybowane zgodnie z ich bengalską wymową (*padmā* – *podda*, *lakṣmī* – *lokkhi*, *iśvarī* – *iszszori*, *upatyākā* – *upottaka*); reguły transkrypcji bengalskich zbitok spółgłoskowych są złożone i zawierają wiele wyjątków.

* Zograf 1990, str. 79-93.

Spółgłoski
(bazowe grafemy spółgłoskowe)

	transliteracja	transkrypcja		transliteracja	transkrypcja
ক	ka	ko, k ¹	থ	tha	tho, th
খ	kha	kho, kh	দ	da	do, d ²
গ	ga	go, g ²	ধ	dha	dho, dh
ঘ	gha	gho, gh	ন	na	no, n
ঙ	ña ^{3,4}	n	প	pa	po, p ²
চ	ca	čo, ć	ফ	pha	pho, ph; f
ছ	cha	čho, čh	ব	ba	bo, b; w
জ	ja	džo, dž	ভ	bha	bho, bh
ঝ	jha	džho, džh	ম	ma	mo, m
ঞ	ña ⁴	ń	য	ya	džo
ট	ṭa	to, t	য়	yá ⁴	jo, j
ঠ	ṭha	tho, th	র	ra	ro, r
ড	ḍa	do, d	ল	la	lo, l
ঢ	ḍha	dho, dh	শ	śa	szo, sz; śo; s ⁵
ণ	ṇa ⁴	no, n	ষ	ṣa	szo
ড়	ṛa ⁴	ro, r	স	sa	szo, sz; s
ঢ়	ṛha ⁴	rho, rh	হ	ha	ho
ত	ta	to, t ²			

znaki specjalne

	transliteracja	transkrypcja
◌ ^{6,7}	~ ⁸	-n, -ń ⁹
◌ ¹⁰	m̃	-n, -ń, -m, -ng ¹¹
◌ ¹²	-	-

samogłoski

	formy inicjalne samogłosek		formy modyfikujące bazowe grafemy spółgłoskowe ¹³		
	transliteracja	transkrypcja	transliteracja	transkrypcja	
অ	a	o	ক	ka	ko ¹⁴
আ	ā	on	কাঁ	kā	kon
ই	ā	a	কাঁ	kā	ka
ঐ	ā̃	an	কাঁ	kā̃	kan
ঊ	i	i	কি	ki	ki
ঋ	ī	in	কিঁ	kī	kin
ঌ	ī̃	i	কিঁ	kī̃	ki
঍	ū	in	কিঁ	kī̃	kin
ঔ	u	u	কু	ku	ku
ও	ū	un	কুঁ	kū	kun
ঔ	ū̃	u	কুঁ	kū̃	ku
ঐ	ū̃	un	কুঁ	kū̃	kun
ঋ	ṛ	ry	কৃ	kṛ	kry
ঌ	e	e	কে	ke	ke
঍	ē	en	কেঁ	kē	ken

	formy inicjalne samogłosek		formy modyfikujące bazowe grafemy spółgłoskowe			
	transliteracja	transkrypcja			transliteracja	transkrypcja
ক খ গ ঘ ঙ	ai	oj	ে	কৈ	kai	koj
	aī	ojn		কৈঁ	kaī	kojn
	o	o	ো	কো	ko	ko
	ō	on		কোঁ	kō	kon
	au	ou	ৌ	কৌ	kau	kou
	aū	oun		কৌঁ	kaū	koun

Połączenia spółgłosek (ligatury)¹⁸

	transliteracja	transkrypcja		transliteracja	transkrypcja
ক্কা	kka	kko	দ্ব	dva	do, ddo
ক্ক্য	kya	kko	দ্বা	pta	pto
ক্ক্র	kra	(k)kro ¹⁹	দ্বা	pra	(p)pro ¹⁹
ক্ক্স	kla	(k)klo ¹⁹	দ্বা	bra	bro
ক্ক্ব	kva	kko	দ্বা	mna	mno
ক্ক্শ	kṣa	kho, kkho	দ্বা	rga	rgo
ক্ক্শ্ম	kṣma	kho, kkho	দ্বা	rja	rdžo
ক্ক্শ্ব	ksa	kszo	দ্বা	rba	rbo
ক্ক্খ্য	khya	kkho	দ্বা	lla	llo
ক্ক্য	gya	ggo	দ্বা	śca	śčo
ক্ক্রা	gra	(g)gro ¹⁹	দ্বা	śma	szo, szszo
ক্ক্গ	nga	ngo	দ্বা	śra	sro, ssro
ক্ক্চ	cca	ćčo	দ্বা	śrī	sri
ক্ক্জ	ñja	ńdžo	দ্বা	śva	szo, szszo
ক্ক্ট	tta	tto	দ্বা	ṣta	szto
ক্ক্ঢ	ḍḍa	ddo	দ্বা	ṣtra	sztro
ক্ক্ণ	ṇṇa	nno	দ্বা	ṣṇa	szno
ক্ক্ণ্য	ṇya	nno	দ্বা	ṣka	sko, szkzo
ক্ক্ত	tta	tto	দ্বা	ṣta	sto ²⁰
ক্ক্ত্য	tya	tto	দ্বা	sta	sto
ক্ক্ত্র	tra	(t)tro ¹⁹	দ্বা	stha	stho
ক্ক্ৎস	tsa	tszo	দ্বা	sma	szo, sm
ক্ক্দ্মা	dma	ddo	দ্বা	sra	sro
ক্ক্দ্য়	dya	ddo	দ্বা	hma	mno, mho
ক্ক্দ্দ	dra	(d)dro ¹⁹	দ্বা	hra	rho

¹ W pozycji interwokalicznej spółgłoska *k* poprzedzająca *-r* lub *-l* ulega podwojeniu.

² W pozycji interwokalicznej spółgłoska *ta* poprzedzająca *-r* ulega podwojeniu.

³ W wygłosie – ঙ, w śródgłosie oddawane jako ঙ্, np. বাংলা – trl. *bāmla*, trb. *bangla*; występuje często jako pierwszy człon zbitek ze spółgłoskami tylnojęzykowymi, np. বঙ্গ – trl. *boṅgo*, trb. *bongo* ('Bengal').

⁴ Nigdy nie występuje w nagłosie absolutnym.

⁵ Jako *s* w starannej wymowie wyrazów zapożyczonych.

⁶ ○ oznacza dowolny grafem spółgłoskowy.

⁷ Znak *čondrobindu* ঙ̣ umieszczony nad grafemem sylaby sygnalizuje nosowość samogłoski, np. বাঁধ – *bādh*.

⁸ Znak *čondrobindu* w transliteracji oddawany jest tyldą zamieszczaną nad samogłoską: *ā, ā̃, ī, ī̃, ū, ū̃, ē, aī, ō, aū*.

⁹ Znak *čondrobindu* w transkrypcji oddaje się przez połączenie *samogłoska + n, ŋ*.

- ¹⁰ Znak *onushzor* ং sygnalizujący obecność spółgłoski nosowej przed spółgłoskami.
- ¹¹ Przed spółgłoskami zwartymi oddaje się przez *n̄*, *n*, *m*, natomiast przed spółgłoskami szczelinowymi i półotwartymi, oraz na końcu wyrazów przez *n*.
- ¹² Znak *hoszonto* ং dodany poniżej bazowego grafemu spółgłoskowego anuluje zawarty w nim komponent samogłoskowy, np. ক – *ka*, ক্ – *k*.
- ¹³ Dla samogłosek nosowych brak odrębnych form modyfikujących bazowe grafemy spółgłoskowe.
- ¹⁴ Zgodnie z ogólną regułą domyślna samogłoska *-a* kończy wyraz, jeśli poprzedza ją zbitka spółgłoskowa, por. বাজার – *trl.* *bājār*, *trb.* *badżar* ('bazar'), ale গঞ্জ – *trl.* *gañja*, *trb.* *gońdźo* ('targowisko').
- ¹⁵ Niestandardową postać przyjmują: *gu* – গু, *ru* – রু, *śu* – শু, *hu* – হু.
- ¹⁶ Niestandardową postać przyjmuje *rū* – রু.
- ¹⁷ Niestandardową postać przyjmuje *hr̄* – হ্র.
- ¹⁸ W wykazie przedstawiono ligatury występujące najczęściej w bengalskim nazewnictwie geograficznym.
- ¹⁹ W pozycji interwokalicznej spółgłoski *k*, *g*, *t*, *d*, *p* poprzedzające *-r* ulegają podwojeniu, np. ক্ষেত্র – *trl.* *kṣetro*, *trb.* *khettro* ('pole') [w wykazie ujęto je w nawias]; podwojeniu ulega także spółgłoska *k* poprzedzająca w tej pozycji *-l*.
- ²⁰ Jedynie w zapożyczeniu z języka angielskiego, স্টেশন – *trl.* *śeśon*, *trb.* *steszon* (*ang.* *station*).

Bibliografia:

1. Walter E., *Gramatyka języka bengalskiego*, Wydawnictwo Akademickie „Dialog”, Warszawa 2008
2. *The Indo-Aryan Languages*, red. Cardona G., Jain, D.K., Routledge 2003, s. 351-390
3. Biswas S, *Samsad Bengali-English Dictionary*, Calcutta 2000
4. Bagchi T., *Bengali Writing*, [w:] red. Daniels P.T., Bright W., *The World's Writing Systems*, Oxford 1996, s. 399-403
5. Bykova E.M., Elizarova M.A., Kolobkov I.S., *Bengal'sko-russkij slovar'*, Moskva 1957
6. Zograf G. A., *Jazyki Južnoj Azii*, Moskva 1990
7. *Romanization systems for geographical names*, [w:] *Technical reference manual for the standardization of geographical names. United Nations Group of Experts on Geographical Names*, New York 2007, str. 15-17 (Bengali) http://unstats.un.org/unsd/geoinfo/UNGEGN/docs/ungegn-tech-ref-manual_M87_com_bined.pdf

Oprac.: Artur Karp